

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ НА ЗАКАРПАТТІ В 1914-1916 рр.¹

Данилець Ю. В. (Ужгород)

У статті досліджується релігійне життя православних на Закарпатті в 1914-1916 рр. Автор прослідковує вплив Другого Мараморош-Сиготського процесу на розширення православного руху на території нинішньої Закарпатської області. Спираючись на архівні джерела у тексті доведено, що результати процесу, незважаючи на їх жорстокість, не призвели до припинення православ'я. Трибунал призвів до зворотного ефекту, викликавши співчуття у світової громадськості та населення українських комітетів Австро-Угорщини. Проаналізовано наявну джерельну базу, котра локалізована в українських та румунських архівах. Автор зазначає, що історіографія питання є досить скупою, дана проблема недостатньо вивчена. Особлива увага приділена аналізу вироку, вказано терміни ув'язнення та розміри штрафів. У статті прослідковано ставлення угорської влади до засуджених на судовому процесі. На основі аналізу джерел автор довів, що влада незаконно продовжила термін перебування православним, котрі перебували у в'язницях. Вивчається місіонерська робота ієромонахів Амфілохія, Матфея та Серафима, котра розгорнулася на території кількох комітетів. Автор стверджує, що влада задля припинення їхньої діяльності провела арешти та мобілізацію. Спираючись на документи з архіву в Бая Маре, у статті охарактеризовано методику контролю над православними з боку влади. Вона полягала у стеженні, обов'язкових явках в жандармерії, арештах. Влада застосовувала послуги детективів і таємних агентів. Автор приходять до висновку, що уряд безпідставно звинувачував православних селян у зраді державі, порушуючи при цьому діюче в імперії законодавство про культу. У статті наводиться ряд прикладів підпільної діяльності православних громад в умовах гонінь.

Ключові слова: вірники, єпископ, жандарми, Закарпаття, православний рух, процес, селяни.

Постановка проблеми. В силу різних причин, релігійного, соціально-економічного та політичного характеру на початку ХХ ст. серед українського населення Північно-Східної Угорщини розпочався православний рух. Вбачаючи в ньому загрозу мадяризації та денационалізації, уряд у Будапешті вдався до репресій, закидаючи православним селянам антидержавну діяльність. Зокрема, вірників звинувачували у прагненні відірвати кілька комітетів на користь Російської імперії, образі австро-угорського цісаря та греко-католицьких священників. Перший судовий процес над жителями с. Іза, що відбувся наприкінці 1903 р. – на початку 1904 р., не зміг довести політичні провини підсудних. Побої та знущання під час слідства обурили значну частину населення та призвели до розширення географії православного руху. Напередодні Першої світової війни, коли православ'я поширилося в більшості комітетів нинішнього Закарпаття, уряд вдався до організації чергового судового процесу. Він ввійшов в історію під назвою Другий Мараморош-Сиготський процес. Поліція заарештувала та піддала переслідуванню кілька сотень селян, виголосивши акт звинувачення щодо 94 осіб. Світова громадськість розкололася в оцінці процесу, в основному засуджуючи середньовічні методи угорської юстиції. Незважаючи на тиск та тотальний контроль влади, православний рух серед селян за повернення до «старої віри» не припинився. На основі нових документів у статті прослідковано релігійне життя православних на Закарпатті у період 1914-1916 рр.

Автор ставить за мету розкрити складні процеси існування православної громади в умовах державної заборони. Зокрема, нами окреслено наступні завдання: з'ясувати масштаби православного руху після винесення вироку на судовому процесі 3 березня 1914 р.; показати роль окремих діячів у процесі поширення православ'я; прослідкувати методи угорської влади щодо перешкоджання реалізації громадянами права на свободу релігії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На даний час відсутні окремі публікації, в яких би на основі архівних документів розкрито питання діяльності православних громад на Закарпатті в 1914-1914 рр. Однак, дана тематика знайшла своє часткове відображення в узагальнюючих працях українських та зарубіжних істориків. В цьому контексті слід назвати роботу Андріани Генці, захищену на здобуття наукового ступеня PhD в угорському місті Печ в 2004 р. [1]. Спираючись на велику джерельну базу, зібрану в зарубіжних та українських архівах, авторка досить критично оцінює політику Будапешту щодо православних. Окремо вона подає цінну інформацію про долю «головного обвинуваченого» ієромонаха Олексія (Кабалюка) після винесення вироку. Не можна обійти увагою працю уродженця с. Новобарово на Тячівщині ієромонаха Сергія (Цьоки), яка побачила світ завдяки черницям жіночого монастиря в с. Липча у 2013 р. До того часу з 1960 р. вона зберігалася в рукописі в архіві Московської духовної академії. Працюючи над текстом дипломної роботи Цьока опрацював численні спогади очевидців, залучив до аналізу на сьогодні втрачені щоденники цілого ряду церковних діячів. Кілька слів можна сказати про статтю «Православна Церква на

¹ Стаття написана за підтримкою стипендії Вишеградського фонду (Visegrad Fund).
© Данилець Ю. В.

Закарпатті», котра друкувалися на сторінках офіційного видання Українського екзархату – журналу «Православний вісник» в 1948 р. під псевдонімом П. Г. Закарпатський [19-21]. Пошукова робота в приватному архіві Світлани Совіної (1928-2016 рр.) дає підстави стверджувати, що автором даних нарисів був її батько Петро Сова. Зокрема, нами виявлено листування з редакцією вищезазначеного видання, письменником Ярославом Галаном про скорочення та переклад на українську мову рукопису про історію православної церкви на Закарпатті, окремі частини самої праці. Стаття містить цінні відомості про місіонерську діяльність ієромонахів Амфілохія (Кеміня) та Матфея (Вакарова) після повернення з Яблочинського монастиря на Холмщині. Окремі аспекти даної проблеми були схарактеризовані у нашій монографії, що вийшла друком у 2009 р. [17].

Джерельну основу даної статті склали неопубліковані документи Архіву Свято-Миколаївського чоловічого монастиря в с. Іза-Карпутлаш Хустського району Закарпатської області, Державного архіву Закарпатської області та Марамороського окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре. Нововиявлені джерела значно доповнюють спогади очевидців та сучасників тих подій. У статті використано спомини архімандритів: Олексія (Кабалюка) [28] та Матфея (Вакарова) [22], ігумені Параскеви (Прокоп) [31], активного учасника православного руху початку ХХ ст., жителя с. Егреш (з 1946 р. – Олешник Виноградівського району Закарпатської області) Михайла Кополовича [8]. Крім того, важлива інформація виявлена в періодичних виданнях, які слідували за православним рухом («Свѣтъ», «Rovnost») [2; 23].

Виклад основного матеріалу. На початку березня 1914 р. прокурор оголосив вирок, згідно з яким 32 осіб було засуджено до різних строків ув'язнення та грошових штрафів. Текст вироку до нашого часу залишався поза увагою дослідників. Цей документ виявлено нами у фондах Марамороського окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре [5, р. 6-29]. Підсумок судового процесу має обсяг 47 сторінок машинопису, складений на угорській мові та оформлений у вигляді брошури. На останній сторінці знаходиться мокра печатка Дебреценського королівського суду, підписи голови апеляційного суду А. Товта та судді Королівського трибуналу Г. Єнеї. Документ складається з вступної частини, вироку та пояснення [5, р. 6-29]. У вступній частині, що починається словами: «Іменем Його Величності, Короля!», перераховано склад членів суду, названо прізвища адвокатів та підсудних. У другій частині, що має обсяг трохи більше 10 сторінок, подані короткі біографічні відомості про всіх підсудних. Перелічено головні звинувачення та дії, котрі прокурор вважав злочинними. Зокрема, 9 підсудних (Балог І., Броді А., Данко М., Кемінь А., Рейті І., Симулик П., Сочка (Біро) М., Фейсак І., Чопик Ю.) трибунал засуджував за пунктом 2 статті 172 КК (підбурення). Наступні 29 селян були покарані

додатково ще й по статті 173 КК (розпалювання релігійної та національної ворожнечі й ненависті) [18, с. 164]. Таким чином, підсудні отримали наступні строки ув'язнення і штрафи: Олександр Кабалюк – 4 роки і 6 місяців ув'язнення та 1000 крон штрафу; Юрій Воробчук – 1 р. і 6 міс., 150 к.; мол. Дмитро Петровцій – 2 р. і 6 міс., 200 к.; Олена Глушманюк – 6 міс., 50 к.; ст. Михайло Палканинець – 2 р., 300 к.; Микола Сабов – 3 р., 400 к.; Степан Кемінь – 2 р., 200 к.; Андрій Кемінь – 8 міс., 100 к.; Петро Симулик – 8 міс., 100 к.; Степан Вакаров – 2 р., 300 к.; Іван Фейсак – 8 міс., 100 к.; Ілля Пірчак – 2 р. і 6 міс., 300 к.; Іван Газій – 10 міс., 100 к.; Дмитро Рапинець – 9 міс., 100 к.; Юрій Недзбайло – 8 міс., 100 к.; Юрій Тришнінець – 9 міс., 100 к.; мол. Василь Рубіш – 9 міс., 100 к.; Іван Балог – 6 міс., 50 к.; Михайло Росоха – 1 р., 100 к.; Юрій Чопик – 1 р. і 4 міс., 200 к.; Василь Куцина – 1 р., 100 к.; Федор Мускур – 1 р., 100 к.; Микола Думніцький – 6 міс., 50 к.; Ілля Думніцький – 6 міс., 50 к.; Василина Фіцай – 6 міс., 50 к.; Юрій Ухаль – 10 міс., 100 к.; Дмитро Попович – 2 р., 300 к.; Кирило Прокоп – 1 р. і 8 міс., 200 к.; Марія Сочка (Біро) – 6 міс., 50 к.; Микола Данко – 6 міс., 50 к.; Андрій Броді – 6 міс., 50 к.; Іван Рейті – 6 міс., 50 к. [5, р. 2].

Накладені штрафи мали сплатити протягом 15 днів з оголошення вироку, інакше їх могли стягати примусово, а в разі затримки з засуджених знімалася додаткова пеня в розмірі 10 крон за кожен день. Крім того, кожен підсудний мусив сплатити по 200 крон за адміністративні видатки. Однак, вивчивши майновий стан засуджених, суд визнав їх неплатоспроможними, наклавши грошові стягнення тільки на двох осіб: М. Палканиця та С. Вакарова. Щодо ієромонаха Олексія (Кабалюка), трибунал змінив йому штраф додатковим ув'язненням на 3 місяці [5, р. 2]. Було враховано терміни, які засуджені пробули в попередньому ув'язненні та звільнено внаслідок цього: І. Газія, Д. Рапінця, Ю. Тришніця, мол. В. Рубіша та І. Балоба. Різні строки були вилучені з вироку О. Кабалюка (5 міс.), Ю. Воробчука (1 р. і 3 міс.), О. Глушманюк (3 міс.), М. Палканиця (1 р. і 3 міс.), М. Сабова (2 міс. і 2 тижні), С. Кеміня (1 р. і 1 міс.), А. Кеміня (2 міс. і 2 тижд.) П. Симулика (2 міс. і 2 тижд.), С. Вакарова (1 р., 1 міс. і 3 тижд.), І. Фейсака (4 міс. і 1 тижд.), І. Пірчака (1 р. і 3 міс.), Ю. Недзбайла (1 міс. і 1 тижд.), М. Росоху (1 міс. і 3 тижд.), Ю. Чопика (4 міс.), В. Куцину (1 міс. і 1 тижд.), Ф. Мускура (1 міс. і 1 тижд.), Ю. Ухалю (2 міс. і 3 тижд.), Д. Поповича (2 міс. і 2 тижд.), К. Прокопа (2 міс. і 3 тижд.) [5, р. 2]. Таким чином, більшість засуджених перебували в ув'язненні значні строки як до суду так і під час процесу. Адвокати оскаржили вирок в апеляційній інстанції. Внаслідок цього справа була передана до Королівського суду в Дебрецені, який на судовому засіданні 25 листопада 1914 р. залишив вирок у силі [1, old. 91].

Щодо подальшої долі ув'язнених маємо не багато інформації. Відомо, що ієромонах Олексій до початку Першої світової війни перебував у в'язниці в Дебрецені [23, с. 4], а потім був переведений до Шопрона. А. Генці пояснює це переміщення

побоюванням наступу російської армії, яка могла звільнити ченця [1, old. 91]. За інформацією брненського часопису «Rovnost» від 16 червня 1918 р., ієромонах Олексій, відбувши строк покарання, був звільнений з в'язниці та відправлений до військової комісії. Остання визнала його здатним до служби в армії та направила в одну із військових частин [2, s. 3]. В липні 1918 р. на залізничній станції в Мішкольці Кабалюку вдалося сісти на потяг з російськими військовополоненими, що направлявся в Росію [15, с. 40].

Подальшу долю лідера православного руху можна прослідкувати на основі спогадів архієпископа Євлогія (Георгієвського) та митрополита Антонія (Храповицького). Перший архієрей згадував, що Кабалюк прибув до нього в Житомир, «изможденный, измученный, с гноящейся раной во всю грудь...». Владика Євлогій переконував, що ченця випустили із в'язниці революціонери, він доїхав до України та був відправлений на лікування в «больницу Киево-Печерской Лавры» [27]. У 4 томі видання «Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого», розміщено спогади келійника митрополита про відвідини разом з архієреєм ієромонаха Олексія в госпіталі Лаври в Києві. У тексті знаходимо твердження, що чернець мав поранення, яке отримав від штика австрійського вояка [30, с. 46-48]. Відсутні факти щодо перебування ієромонаха після арешту митрополита Антонія в грудні 1918 р. Тільки в травні наступного року він повертається до рідного села, яке було окуповано румунськими військами.

Із спогадів М. Кополовича відомо, що частина селян, які фігурували серед обвинувачених на процесі 1913-1914 рр., були звільнені від ув'язнення та перебували під домашнім арештом. Їм було заборонено покидати населений пункт, збиратися великими групами тощо [8, арк. 30]. Календар російського сирітського притулку в Спрингфілді (США) «Наша Родина» в 1921 р. розмістив невеличку статтю про уродженця с. Іза К. Прокопа. За вироком суду він отримав 2 роки ув'язнення, а після касації терміну перебування під слідством повинен був відсидіти у тюрмі 1 р. і 6 міс. Під наглядом поліції вдома він перебував до початку Першої світової війни, коли був затриманий і разом із 13 закарпатцями кинутий до в'язниці в Дебрецені. В грудні 1914 р. засуджених перевели до фортеці в Комарно (нині Словаччина), де вони перебували в одиночних камерах. Навесні 1916 р. селян інтернували у містечку Кунсентміклош на південь від Будапешту [26, с. 31-32]. Краєзнавець С. Чопик-Микунда розмістив у своїй книзі фотографію 7 селян, які перебували з К. Прокопом під час інтернування. Серед них: С. Вакаров, А. Кемінь, С. Кемінь, М. Палканинець, П. Симулик та Ю. Чопик [32, с. 398-399]. У статті в американському календарі фігурує ім'я ще одного ув'язненого – І. Пірчака з Мукачівщини [26, с. 31]. Згадане фото датоване липнем 1918 р., що свідчить про перебування засуджених під вартою більше 4 років. Ці строки аж ніяк не узгоджувалися із вироком суду, який після

мінусування терміну перебування під слідством присудив селянам від 5 міс. і 3 тижнів до 1 року і 6 місяців. Колишній чернець Ф. Росоха згадував, що його батько, котрий отримав ув'язнення на 1 рік, в 1915 р. був призваний на фронт, де він потрапив до російського полону [13, арк. 3]. І. Фейсак та Ю. Недзбайло із с. В. Лучки після 4 та 9 міс. в'язниці перебували під «строгим надзором мадьярской жандармерии» [24, с. 2; 25, с. 3]. Таким чином, влада побоювалася повернення православних активістів на Закарпаття, тримаючи їх не законно у в'язницях або відправляючи на фронт.

Незважаючи на жорсткий вирок у Мараморш-Сиготі та ув'язнення єдиного на той час греко-східного священика – о. Олексія (Кабалюка), православний рух продовжувався. Чиновники у Будапешті і на місцях остерегалися, що православ'я може поширитися на інші регіони Австро-Угорщини. Наприклад, 29 березня 1914 р. греко-католицький священик Георгій Чургович із с. Шомодь (Sámogy) Земплінської жупи (нині с. Шамудовце (Šamudovce) Михайлівського округу в Словаччині), звернувся до Мукачівського єпископа з листом. Він повідомляв, що в сусіднє село Гатай (Gatály) до власника спиртового заводу Самуеля Віннера прибуло 50 працівників із с. Іза. Землевласник уклав з селянами довгострокову угоду на виконання різних робіт. Священик припускав контакти ізян з місцевими жителями та можливе поширення серед них православ'я. У зв'язку з цим, він просив архієрея з'ясувати через духовного в с. Іза та тамтешнього нотаря, чи не належать прибулі робітники до православного віровизнання. «Якщо між особами, з ким укладено угоди, є схизматики чи співчуваючі їм, то таких слід негайно відіслати» [9, арк. 1-1 зв.]. Вже наступного дня, 30 березня 1914 р., секретар єпископа видав розпорядження о. А. Азарію з с. Іза, невідкладно скласти та вислати список згаданих вище селян, окремо підкресливши імена православних. На жаль, інших документів з цього питання нами не виявлено, однак, наведені вище факти переконують про складність ситуації.

Документи архівів свідчать, що іноді побоювання греко-католицьких священиків щодо впливу Росії на населення, призводило до абсурдних ситуацій. Наприклад, декан Нижньоверецького деканату Берталон Галаткович пропонував єпископу наприкінці серпня 1914 р. замінити в молитвах слово «цар» на слово «імператор» [10, арк. 1-2]. Позаяк в архівній справі зберігся тільки лист названого пастиря, очевидно єпископ проігнорував дану ініціативу.

Зважаючи на тотальний контроль в населених пунктах, де проявлявся православний рух, влада не могла не відреагувати на повернення на Закарпаття трьох вихованців місіонерсько-чернечої школи Яблочинського монастиря на Холмщині: ієромонахів Амфілохія (Кеміня), Матфея (Вакарова) та Серафима (Бродія). Прийнявши чернечий постриг в обителі та отримавши рукоположення в сан ієродияконів, ченців направили в розпорядження Константинопольського патріарха Германа V (Кавакопулоса). На нашу думку, цим кроком російські архієреї хотіли

відвести від закарпатців можливі репресії після повернення на батьківщину. З благословення Вселенського патріарха ректор Халкідонської духовної академії митрополит Селевкійський Герман (Стринопулос) рукоположив ієродияконів в сан ієромонахів [7, арк. 2-3]. У Стамбулі молодих місіонерів забезпечили необхідними документами, які засвідчували їх висвячення. Вони також отримали Антимінси, Миро та інше церковне начиння, котре необхідне під час проведення богослужіння [16, с. 123].

Наприкінці квітня 1914 р. ченці повернулися в рідні села. За словами ієромонаха Сергія (Цюки), через шість годин після приїзду в с. Іза отці Амфілохій та Матфей були заарештовані за нелегальних перехід кордону [29, с. 106; 111]. У Хустській в'язниці ізян тримали 21 день, після чого ієромонаха Амфілохія відпустили додому та посадили під домашній арешт, а о. Матфея було переведено спочатку до Мараморош-Сиготу, а через три тижні до м. Кошиць. Гарнізонним військовим судом Вакарова засудили до трьох місяців ув'язнення [7, арк. 2]. З початком мобілізації Матфея перевели до військової частини в Комарово, звідки направили рядовим солдатом-сапером на австрійсько-російський фронт. 28 жовтня 1914 р. чернець потрапив у полон до росіян та перебував у таборі військовополонених в м. Ново-Николаєвськ (з 1925 р. – Новосибірськ) [22, с. 269; 29, с. 112]. За клопотанням архієпископа Антонія (Храповицького) та обер-прокурора Священного Синоду Володимира Саблера він був звільнений та призначений на парафії в села Кутище та Паликорови в Галичині (нині Бродівського району Львівської області) [7, арк. 2]. Після відступу російських військ чернець опинився в складі румунського фронту, де служив на посаді перекладача до кінця війни [29, с. 112].

Незважаючи на домашній арешт, що змушував ієромонаха Амфілохія щодня відмічатися в локтоні (жандармській станиці), ченцю вдалося розгорнути активну місіонерську роботу в різному селі та навколишніх населених пунктах. Він таємно здійснював обряди вінчання, хрещення, похорону. Цей факт не залишився поза увагою влади – 29 серпня 1914 р. він був заарештований і конвойований до концтабору в м. Домбрат (Угорщина). У «Православному віснику» за 1948 р. вказувалося, що разом із ченцем було затримано та інтерновано більше 40 селян з довколишніх сіл [21, с. 151]. З початком війни ув'язнення для Кемія було замінено відправкою на фронт, однак, медична комісія визнала його не придатним до строювої військової служби. У зв'язку з цим, священнослужителя перевели до м. Мараморош-Сигот, де він виконував обов'язки ветеринара при військових конюшнях. На зимові християнські свята 1915 р. ієромонаху надали короткотермінову відпустку, яку він використовував для проведення таємних богослужінь та виконання треб [22 с. 269]. Священницька діяльність призвела до арешту та засудження військовим трибуналом в Кошицях до чотирьох з половиною років [7, арк. 3]. У листопаді 1918 р. ченця перевели до в'язниці в Мараморош-

Сиготі, а 20 листопада – відпустили додому [14, с. 284].

Більш ширшу місіонерську роботу вдалося розгорнути ієромонаху Серафиму (Бродію) в с. Велика і Мала Чингава (з 1946 р. – с. Боржавське Виноградівського району Закарпатської області) з околицями в Угочанській жупі. М. Кополович згадував, що відвідав таємну літургію в приватному будинку батька о. Серафима – Пантелеймона Бродія, 9 травня 1914 р. У зв'язку з тим, що він не знав місце проживання ченця, то прибув на службу у супроводі Юлії –дочки учасника Другого Мараморош-Сиготського процесу із села Онок Миколи Данка. «Обійшли оніцькі хати та поміж житами і борознами пустилися до чингавської кузні, перейшли потічок і опинилися біля Бродіївської хати. Приходимо, а там мертва тиша. Юлія, знайома з Бродіївими, тихенько постукала у двері, мені рукою дала знак бути тихо. Трошки почекали, як двері тихо відкинулися і слабкий голос спитав, хто це. Юлія назвала себе і мене. Ми зайшли, двері зразу ж закрилися. Світило в хаті слабо, але мене впізнали. Пантелеймон дуже мені зрадив, коли побачив у своєму домі» [8, арк. 40]. Як видно із документу, православні намагалися дотримуватися глибокої конспірації, щоб не потрапити під підозру та арешт жандармів. Далі М. Кополович описав безпосередньо зустріч з ієромонахом Серафимом, наголосивши, що кімната була переповнена так, «що гасла лампа». «Люди зібралися з багатьох сіл і хочуть чути свою православну службу Божу», писав очевидець [8, арк. 41]. Незважаючи на те, що «ченці були обдаровані золотими чашами і напрестольними хрестами, необхідними для церковного служіння», все це було конфісковане жандармами. Очевидно, що о. Серафим, як і о. Амфілохій та о. Матфей теж був заарештований, а потім відпущений під домашній арешт. Під час згаданої літургії в ченця «була бідна чаша і кадильниця, а ризи пошила благочестива жінка з Білок Сочка Марія» [8, арк. 41].

Щодо подальшої долі ієромонаха Серафима, то ми маємо суперечливі відомості. Можна стверджувати, що спочатку він був затриманий і ув'язнений у м. Дебрецен. Про цей факт згадує архімандрит Олексій (Кабалюк), наголошуючи на арешті Бродія під час війни та зникненні безвісти [28, с. 474]. П. Закарпатський також переконавав, що чернець загинув під час бойових дій [21, с. 151]. Натомість архімандрит Матфей (Вакаров) у своїх спогадах вказував: «ієромонаха Серафима послано було на російський фронт, але там його незабаром вночі вивели кудись і більше він уже не повернувся» [22, с. 269].

Про православний рух у с. Велика і Мала Чингава довідуємося також із листування Мукачівського греко-католицького єпископа Антонія (Паппа) з піджупаном Угочанської жупи та деканом Великоком'ятівського округу Яношем Рабарем. 22 червня 1914 р. піджупан у листі до єпископа вказував на виникнення православ'я у вищеназваних селах та рекомендував перевести туди на парафію іншого священника, «який би постійно піклувався про

духовне виховання вірників, або, якщо це можливо, щоб теперішній священик проявляв духовну турботу про вірників даної общини, тому що лише так можна зупинити цей рух» [12, арк. 1]. Через чотири дні архієрей переслав згаданого листа із супровідною запискою на ім'я декана Я. Рабаря з проханням негайно з'ясувати справу [12, арк. 2]. 30 червня 1914 р. священик звітував єпископу про причини та хід православного руху. За його словами, «схизматичний рух в Малій та Великій Чингаві дуже малозначний і почався він із того, що один житель Великої Чингави Бровді Янош, син Пантелеймона, насправді приїхав з Києва як висвячений священик, але він практично не спілкувався зі своїми Велико і Мало – Чингавськими родичами – жандарми його негайно заарештували як військовозобов'язаного та відразу ж направили на 3 роки служби в армії, таким чином весь рух і припинився». У документі також йдеться про обшуки в населених пунктах, але компрометуючих та підбурюючих документів так і не було знайдено. Разом з тим, жандарми забрали з храму «всі книги котрі були надруковані за кордоном, але такі книги можна знайти в багатьох церквах і вони не поширюють «схизму». Я. Рабар вважав, що поки не потрібно робити «будь-які розпорядження, тут у нас, ще слава Богу, віра народу настільки міцна, що вони зможуть протистояти будь-якій спокусі». Незважаючи на викладені вище факти, священик рекомендував «уважно стежити за всіма, хто буде торгувати підозрілим одягом» [12, арк. 3-3 зв.]. На нашу думку, в даному випадку мова йшла про чернечі або священницьке вбрання. Отримавши запевнення керівника церковного округу єпископ відрапортував піджупану про стабілізацію ситуації та висловив подяку за братську турботу [12, арк. 5]. Якщо православний рух на Угочанщині дійсно мав локальний характер то в Березькій та Марамороській жупі він мав значний успіх.

Початок Першої світової війни та бойові дії на підступах до Закарпаття посилили з одного боку тиск на православне населення, а з іншого боку активізувалися проросійські симпатії. 16 листопада 1914 р. секретар міністра внутрішніх справ інформував Мукачівського єпископа про активізацію православних діячів в с. Липча [11, арк. 47]. У свою чергу, Антоній (Папп) запевняв, що головною метою «схизматичного руху» було підготувати ґрунт серед місцевого населення для приходу російської армії. У листі до Міністерства внутрішніх справ єпископ наголошував на фактах підтримки російського війська в селах, де мала успіх діяльність ієромонаха Олексія (Кабалюка). У зв'язку з цим, адресат рекомендував застосувати найсуворіші заходи закону, «що призведе в наслідок до знищення російської політичної тенденції та відновлення духовного союзу народу з Угорщиною» [11, арк. 51-51 зв.].

Важливим у цьому контексті є лист Хустського окружного начальника до наджупана Марамороської жупи від 19 серпня 1915 р. У документі повідомлялося, що згідно з попереднім наказом місцевий чиновник здійснив повторну перевірку в с. Іза та «не помітив особливих явищ у

зв'язку з схизматичним рухом». «Інтернованих осіб, що прибули додому, я постійно тримаю під наглядом, я також суворо наказав сільським керівникам та жандармам постійно спостерігати за цими особами і негайно доповідати мені про будь-які протиправні дії з їхнього боку. Наразі вони поведуться спокійно» [4, р. 2]. За словами ієромонаха Сергія (Цюки), заспокоєння ізян відбувалося насильними методами. Зокрема, активісти православного руху, які не були призвані на військову службу, повинні були постійно відмічатися в сільській жандармерії, заборонялося збиратися групами тощо [29, с. 170-171]. Дослідник історії православної церкви – Олексій (Дехтерьов), згодом архієпископ Віленський, велику роль у збереженні православного руху у с. Іза в роки Першої світової війни відводив дітям та юнакам. Згідно з його дослідженнями, селяни збиралися таємно в хатах, де хлопчики 13-15 років читали псалтир, здійснювали миропомазання і т.д. Діти також відігравали роль зв'язкових, збирали інформацію про переміщення жандармів та солдатів, дізнавалися час проведення обшуків [6, с. 12-13].

Російський емігрант Микола Упоринець, який у 1936 р. відвідав Підкарпатську Русь та жіночий монастир у с. Липча, записав і пізніше опублікував цінні спогади ігумені Параскеви (Прокоп), котрі містять у собі інформацію про православний рух в с. Іза в роки Першої світової війни. За його словами, «движение было настолько сильным и восторженным, что многие крестьяне и крестьянки, пренебрегая опасностью, стали собираться в какой либо дом для молитвы по старым церковным книгам...» [31, с. 3]. У статті розміщено один важливий сюжет, котрий характеризує жертвність жителів с. Іза та бажання відстояти своє право на сповідання православ'я. «Для общей молитвы люди уходили в лесные дебри. В помощь жандармам был прислан отряд солдат. Однажды солдаты оцепили молившихся близ берега р. Реки и старались захватить богослужебные книги. Желая их спасти, один старик завернул книги в свою гуню и с этой ношей бросился вброд через реку. По нему солдаты начали стрелять и требовали, чтобы он вернулся, но он только кричал стоявшим на берегу односельчанам: «Ану, попозерайте, ци не замочилася гуня». И ушел благополучно, сохранив драгоценные книги. Тогда схватили его зятя, привязали вожжами к лошади, которую погнали. Тело молодого крестьянина было все избито о камни и корни, ободрано и окровавлено...» [31, с. 4]. Окремо можна сказати про зародження жіночої та чоловічої чернечої громади в с. Іза на початку ХХ ст., однак даному факту буде присвячено інша публікація.

У фондах Марамороського окружного відділу Національного архіву Румунії в Бая-Маре виявлено звіт про православний рух в цілому ряді сіл Хустського округу. У супровідному листі радник угорської королівської прикордонної поліції в м. Мараморш-Сигот повідомляв наджупана Марамороського комітату Іштвана Негре, що за наказом жупанату він відправив цивільного повіреного Андраша Смерчку до населених пунктів:

Хуст, Іза, Липча, Липецька Поляна та Кошелево, із завданням спостереження за особами, «причетними до справи схизматичного підбурювання» [3, р. 1]. Окремо в документі зазначалося, що на відміну від іншого інформатора – Андрія Манайло, що теж подав доповідь про дане питання, «детектив Смерічка особисто знайомий з усіма жителями цих сіл, тому я приймаю його доповідь в цій справі» [3, р. 1].

Стосовно самого звіту, що датований 31 січня 1916 р., то він є досить об'ємним та змістовним. Автор документу розділяє його на 5 пунктів, початково ставлячи запитання і поступово подаючи на них детальну відповідь. У §1. «Як поводяться особи, причетні до рутенського руху в Хусті, Ізі, Кешеймезев та Липчі», А. Семерічка повідомляв про обов'язок учасників, а особливо керівників православного руху, «щотижня з'являтися перед офіцером поліції, паном Чінтолоном, крім того вони перебувають під постійним наглядом» [3, р. 2]. В селах Іза та Кошелево такі особи перебували також під спостереженням, однак вони не були зобов'язані «відмічатися щотижня, натомість за ними особисто наглядає довірена особа ізяньського нотаря». Щодо поведінки православних селян, то згідно з документом, вони вели себе бездоганно «з точки зору як поліції, так і адміністративних органів». §2. стосувався відвідин храму учасниками вищезгаданого руху. Детектив встановив, що в м. Хусті всі, крім Василя Ороса, ходили до церкви. В селах Іза – Іван Хвуст, Іван Вучкан, Михайло Вакаров, Павло Мачка та ще 5-6 осіб не відвідували храм, інші ж ходили регулярно. В Кошелеві поза храмом залишався всього один селянин – Андрій Талпош, а в Липчі всі учасники руху регулярно відвідували богослужіння. Таким чином, православні вірники намагалися камуфлювати свою приналежність, побоюючись репресій. У примітці до другого пункту А. Смерічка зазначав, що 30 січня 1916 р. він особисто відвідав «ранню та велику службу» в Ізі та Хусті, під час якої бачив «майже всіх лідери схизматиків, яких я знаю особисто» [3, р. 2]. У §3. йшлося про арешти в с. Іза на початку січня того ж року. Цивільний повірений встановив, що дійсно жандарми схопили та «пов'язали з міркувань безпеки» 15 осіб, які засуджені до військових робіт та відвезли їх в кайданах до м. Хуста. Окремі з них (Микола Вакаров, Андрій

Вучкан, Василь Кемінь, Дмитро Орос), за словами автора звіту, «неодноразово тікали та ховалися, після чого охорона знаходила їх лише через 2-3 дні» [3, р. 2]. Останні пункти стосувалися листування з військовополоненими, що перебували в Росії. Зокрема, детектив мав встановити достовірність тези про здачу в полон до росіян вже при першій сутичці та факт преференцій для тих солдатів, котрі перейшли у православ'я. Стосовно першого питання, то як виходить із документу, такого в листах ніхто до своїх родичів в Хусті, Ізі та Кошелеві не писав. «Листи, що пройшли цензуру на пошті, потрапляють до місцевого нотаря, де їх повторно перечитують та лише після цього вручають отримувачу». Відповідаючи на кінцевий пункт звіту А. Смерічка зазначав, що полонені «лише пишуть, що їм добре, їх годують і вони в більшості працюють дроворубами в лісах, поряд з їжею отримують трохи платні» [3, р. 2]. Листів, в яких би йшлося про отримання освіти або присяги на вірність не існувало, підсумовував детектив. Отже, влада намагалася максимально контролювати ситуацію в населених пунктах, використовуючи будь-яку нагоду. У тому числі, порушуючи таємницю листування та використовуючи таємних агентів.

Висновки. Таким чином, Другий Мараморош-Сиготський процес не виправдав поставлених на нього завдань. Православний рух не припинився, а набув ще більшого розмаху. Проаналізовані документи свідчать про те, що таємні православні громади діяли в більшості комітатів сучасного Закарпаття. Неабияку роль відіграла діяльність трьох ієромонахів, котрі здобули духовну освіту на Холмщині. Щоб нейтралізувати їх місіонерську роботу влада вдалася до арештів та мобілізації до війська. Іншим кроком уряду було продовження термінів ув'язнення для засуджених на процесі та жорсткий контроль за тими селянами, котрі залишилися вдома. Крім спостереження з боку місцевих урядовців, влада вдавалася до послуг таємних агентів. Їх звіти свідчать про порушення існуючого в імперії законодавства про свободу релігії. Вивчаючи дану тему слід відзначити, що відчувається певний брак документів. Цей факт пояснюється воєнним станом, який не сприяв збереженню джерел та накопичення їх у архівах поза межами Закарпаття.

Список використаних джерел

1. Gönczi A. Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2007. 140 old.
2. Rusínský kněz Kabaliuk odveden k vojsku // Rovnost. 1918. 16 června. S. 3.
3. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcetel Inn. 1086. Nr. artului 455.
4. SJAN Maramureș. F. 45. Parcetel Inn. 1086. Nr. artului 505.
5. SJAN Maramureș. F. 45. Parcetel Inn. 1086. Nr. artului 656.
6. Алексій (Дехтеревъ), инокъ. Божьи дѣти // Православный Карпаторусскій Вѣстникъ. 1936. №1. С. 12-13.
7. Архів Свято-Миколаївський монастир в с. Іза. Список и точное описание братии, живущих и живших в монастыре Святителя о. Николая, что при селе Изе, округа Хустского в Карпатской Руси. На 64 л.
8. Архів Свято-Миколаївського чоловічого монастиря в с. Іза-Карпуглаш Хустського району Закарпатської області. Кополович М. Спогади. Записані в 1974 р., перекладено на українську мову Т. Карасевич 20 листопада 2005 р. На 102 арк.
9. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО). Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1037. На 3 арк.
10. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1049. На 2 арк.

11. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1150 а. На 53 арк.
12. ДАЗО. Ф. 151. Оп. 4. Спр. 1076. На 5 арк.
13. ДАЗО. Ф. П. 3223. Оп. 2. Спр. 109. На 109 арк.
14. Данилець Ю. Архімандрит Амфілохій (Кемінь) // Сповідники та Подвижники Православної Церкви на Закарпатті в ХХ ст. / Авт. кол.: Ю. Данилець – голова авт. кол., архієпископ Феодор (Мамасуєв), архієпископ Антоній (Паканич), прот. О. Мониш, А. Світлиць, Д. Анашкін, С. Канаїло, В. Міщанин, ієромонах Пімен (Мацола), прот. В. Юрина. Ужгород, 2011. С. 281-292.
15. Данилець Ю. Діяльність преподобного Олексія (Кабалюка) у світлі нових архівних документів // Наукові Записки Богословсько-історичного науково-дослідного центру імені архімандрита Василя (Проніна). № 5. Мукачєво: Мукачєвська православна єпархія, 2018. С. 31-46.
16. Данилець Ю. Из документів особистого архіву архімандрита Матфея (Вакарова) // Русин. 2012. №3. С. 127-140.
17. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті (у першій половині ХХ ст.) / Передмова В. Фенича. Ужгород, 2009. 329 с.
18. Данилець Ю. Православний рух на Закарпатті на поч. ХХ ст. (на матеріалах румунського походження) // Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Румунсько-українські відносини. Історія і сучасність. Sătu Măre: Editura Muzeului Sătmărean, 2016. С. 161-171.
19. Закарпатський П. Православна Церква на Закарпатті // Православний вісник. 1948. № 3. С. 71-81.
20. Закарпатський П. Православна Церква на Закарпатті // Православний вісник. 1948. № 4. С. 99-113.
21. Закарпатський П. Православна Церква на Закарпатті // Православний вісник. 1948. № 5. С. 146-157.
22. Матфей (Вакаров), архімандрит. Из споминів про минуле (на день свята єдності Закарпаття в православ'ї) // Православний вісник. 1949. № 8-9. С. 266-270.
23. Мѣсто заключенія о. Кабалюка // Свѣтъ. 1914. 13 (26) марта. С. 4.
24. Наши кандидаты въ парламентъ // Приложение къ газетѣ «Русская Земля». 1924. 16 марта. С. 2.
25. Наши кандидаты въ сенатъ // Приложение къ газетѣ «Русская Земля». 1924. 16 марта. С. 3.
26. Патріот За-Карпатской Руси // Наша Родина. Календарь на 1921 г. Springfield, Vt. USA: Издание Русского сиротского приюта, 1920. С. 31-32.
27. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. М., 1994 // <http://www.wco.ru/biblio/books/evlogy1/main.htm>. (дата звернення 10.06.2018).
28. Рассказ архимандрита Алексия от 28 ноября 1945 г. // Василий (Пронин), архимандрит. История православной церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачевская епархія, 2009. С. 465-475.
29. Сергий (Цюка), ієромонах. Православие и иноческая жизнь в Закарпатье в первой половине ХХ столетия. Липча, 2013. 492 с.
30. Хи-Архимандрит Алексій (Кабалюк) // Православный путь. Церковно-богословско-философский ежегодник: Приложение к журналу «Православная Русь» за 1984 год. Джорданвилль, 1985. С. 46-48.
31. Упоринец Н. Русская вера в Карпатах // Свободное слово Карпатской Руси. 1964. №7-8. С. 3-9.
32. Чопик-Микунда С. Свято-Спасо-Преображенський чоловічий монастир села Терєбля (1921-2001 рр.). Мукачєво: Карпатська вежа, 2016. 524 с.

References

1. Gönczi A. Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár–Beregszász: PoliPrint – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, 2007. 140 old. (in Hungarian).
2. Rusinský kněz Kabaliuk odveden k vojsku // Rovnost. 1918. 16 června. S. 3.
3. Serviciul Județean Maramureș a Arhivelor Naționale Baia Mare – SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 455. (in Hungarian).
4. SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 505. (in Hungarian).
5. SJAN Maramureș. F. 45. Parcelul Inn. 1086. Nr. artului 656. (in Hungarian).
6. Aleksij (Dehterev"), inok". Bozh'i dčti // Pravoslavnyj Karpatorusskij Včstnik". 1936. №1. S. 12-13. (in Russian).
7. Arkhiv Svjato-Mykolajivsjkij monastyr v s. Iza. Spisok i točnoe opisanie bratii, žhivushhij i žhivshij v monastyre Svjatitelja o. Nikolaja, čto pri sele Ize, okruga Hustskogo v Karpatskoj Rusi. Na 64 l. (in Russian).
8. Arkhiv Svjato-Mykolajivsjkogho cholovichogho monastyrja v s. Iza-Karputlash Khustsjkogho rajonu Zakarpatskoi oblasti. Kopolovych M. Spoghady. Zapysani v 1974 r., perekladeno na ukrajinsjku movu T. Karasevych 20 lystopada 2005 r. Na 102 ark. (in Ukrainian).
9. Derzhavnyj arkhiv Zakarpatskoi oblasti (dali – DAZO). F. 151. Op. 4. Spr. 1037. Na 3 ark. (in Ukrainian).
10. DAZO. F. 151. Op. 4. Spr. 1049. Na 2 ark. (in Ukrainian).
11. DAZO. F. 151. Op. 4. Spr. 1150 a. Na 53 ark. (in Ukrainian).
12. DAZO. F. 151. Op. 4. Spr. 1076. Na 5 ark. (in Ukrainian).
13. DAZO. F. P. 3223. Op. 2. Spr. 109. Na 109 ark. (in Ukrainian).
14. Danylec Ju. Arkhimandryt Amfilokhij (Keminj) // Spovidnyky ta Podvyzhyky Pravoslavnoji Cerkvy na Zakarpatti v KhKh st. / Avt. kol.: Ju. Danylec – gholova avt. kol., arkhijepyskop Feodor (Mamasujev), arkhijepyskop Antonij (Pakanych), prot. O. Monych, A. Svitlyncj, D. Anashkin, S. Kanajlo, V. Mishhany, ijeromonakh Pimen (Macola), prot. V. Juryna. Uzhghorod, 2011. S. 281-292. (in Ukrainian).
15. Danylec Ju. Dijaljnistj prepodobnogho Oleksija (Kabaljuka) u svitli novykh arkhivnykh dokumentiv // Naukovi Zapysky Boghoslovskojko-istorychnogho naukovodoslidnogho centru imeni arkhimandryta Vasylija (Pronina). № 5. Mukachevo: Mukachivsjka pravoslavna jeparkhija, 2018. S. 31-46. (in Ukrainian).
16. Danylec Ju. Iz dokumentiv osobystogho arkhivu arkhimandryta Matfeja (Vakarova) // Rusyn. 2012. №3. S. 127-140. (in Ukrainian).
17. Danylec Ju. Pravoslavna cerkva na Zakarpatti (u pershij polovyni KhKh st.) / Peredmov V. Fenycha. Uzhghorod, 2009. 329 s. (in Ukrainian).

18. Danylecj Ju. Pravoslavnyj rukh na Zakarpatti na poch. KhKh st. (na materialakh rumunskojko pokhodzhennja) // Relatiji româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate / Rumunskojko-ukrajinsjki vidnosyny. Istorija i suchasnistj. Sătu Măre: Editura Muzeului Sătmărean, 2016. C. 161-171. (in Ukrainian).
19. Zakarpatsjkyj P. Pravoslavna Cerква na Zakarpatti // Pravoslavnyj visnyk. 1948. № 3. S. 71-81. (in Ukrainian).
20. Zakarpatsjkyj P. Pravoslavna Cerква na Zakarpatti // Pravoslavnyj visnyk. 1948. № 4. S. 99-113. (in Ukrainian).
21. Zakarpatsjkyj P. Pravoslavna Cerква na Zakarpatti // Pravoslavnyj visnyk. 1948. № 5. S. 146-157. (in Ukrainian).
22. Matfej (Vakarov), arhimandryt. Iz spomyniv pro mynule (na denj svjata jednosti Zakarpattja v pravoslaviji) // Pravoslavnyj visnyk. 1949. № 8-9. S. 266-270. (in Ukrainian).
23. Мѣсто zakljuchnija o. Kabaljuka // Svѣt". 1914. 13 (26) marta. S. 4. (in Russian).
24. Nashi kandidaty v" parlament" // Prilozhenie k" gazetъ «Russkaja Zemlja». 1924. 16 marta. S. 2. (in Russian).
25. Nashi kandidaty v" senat" // Prilozhenie k" gazetъ «Russkaja Zemlja». 1924. 16 marta. S. 3. (in Russian).
26. Patriot Za-Karpatskoj Rusi // Nasha Rodina. Kalendar' na 1921 g. Springfield, Vt. USA: Izdanie Russkago sirotskago prijuta, 1920. S. 31-32. (in Russian).
27. Put' moej zhizni: Vospominanija Mitropolita Evlogija (Georgievskogo), izlozhennye po ego rasskazam T. Manuhinoy. M., 1994 // <http://www.wco.ru/biblio/books/evlogy1/main.htm> (data zvernennja 10. 06. 2018). (in Russian).
28. Rasskaz arhimandrita Aleksija ot 28 nojabrja 1945 g. // Vasilij (Pronin), arhimandrit. Istorija pravoslavnoj cerkvi na Zakarpate. Uzhgorod: Mukachevskaia eparhija, 2009. S. 465-475. (in Russian).
29. Sergij (C'oka), ieromonah. Pravoslavie i inocheskaja zhizn' v Zakarpate v pervoj polovine XX stoletija. Lipcha, 2013. 492 s. (in Russian).
30. Shi-Arhimandrit Aleksij (Kabaljuk) // Pravoslavnyj put'. Cerkovno-bogoslovsko-filosofskij ezhegodnik: Prilozhenie k zhurnalu «Pravoslavnaia Rus'» za 1984 god. Dzhordanvill', 1985. S. 46-48. (in Russian).
31. Uporinec N. Russkaja vera v Karpatah // Svobodnoe slovo Karpatskoj Rusi. 1964. №7-8. S. 3-9. (in Russian).
32. Chopyk-Mykunda S. Svjato-Spaso-Preobrazhensjkyj cholovichyj monastyr sela Tereblja (1921-2001 rr.). Mukachevo: Karpatsjka vezha, 2016. 524 s. (in Ukrainian).

SUMMARY

RELIGIOUS LIFE OF THE ORTHODOX IN TRANSCARPATHIA IN 1914-1916

J. Danylets (Uzhhorod)

The article investigates the religious life of the Orthodox in Transcarpathia in 1914-1916. The author investigates the influence of the second Maramorosh-Sigot process on the expansion of the Orthodox movement in the territory of the present Transcarpathian region. Based on archival sources in the text it is proved that the results of the process, despite their cruelty, did not lead to the end of Orthodoxy. The tribunal has led to the reverse effect, causing sympathy for the world community and the population of the Austrian-Hungarian Committees of Ukraine. The existing source base, localized in the Ukrainian and Romanian archives, has been analyzed. The author notes that the historiography of the issue is rather scanty, the problem is not sufficiently studied. Particular attention is paid to the analysis of the sentence, the terms of imprisonment and the amount of fines are indicated. The article looks at the attitude of the Hungarian authorities towards the convicts in the trial. Based on a source analysis, the author proved that the authorities illegally extended the stay of the Orthodox, who were in jail. Studied the missionary work of the hieromonk of Amphilohius, Matthew and Seraphim, which unfolded on the territory of several committees. The author claims that the authorities arrested and mobilized to stop their work. Based on documents from the archives in Baia Mare, the article describes the methodology of control over the Orthodox from the authorities. She was in surveillance, compulsory events in gendarmerie, arrests. The authorities used the services of detectives and secret agents. The author comes to the conclusion that the government groundlessly accused Orthodox peasants of betrayal of the state, while violating the current legislation on the cults in the empire. The article gives a number of examples of underground activities of Orthodox communities in persecution.

Keywords: faithful, bishop, gendarmes, Transcarpathia, Orthodox movement, process, peasants.